

УДК 37.091.3:378:355.23:159.94

ГУМАНІТАРНЕ ЗНАННЯ В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ДО СОЦІАЛЬНО- КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Палагнюк М.Г., кандидат педагогічних наук, Шумовецька С.П.

Національна академія Державної прикордонної служби
ім. Б. Хмельницького, Україна, Хмельницький

У статті з урахуванням особливостей професійної діяльності офіцера-прикордонника, необхідності досягнення злагодженості та згуртованості прикордонного підрозділу розкрито значення гуманітарного знання для формування готовності офіцера-прикордонника до соціально-комунікативної взаємодії. Автори доводять, що вивчення гуманітарних дозволить майбутнім фахівцям освоїти різні моделі взаємодії, способи трансляції соціокультурного досвіду, сформуванню власний стиль соціально-комунікативної діяльності. Організувати роботу з формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до соціально-комунікативної взаємодії автори пропонують з урахуванням сутності міжособистісної комунікації, її обумовленості особистісними характеристиками учасників, їхніми ціннісними орієнтаціями, ставленням один до одного та до світу. Для розвитку навичок соціальної взаємодії та комунікації автори пропонують використовувати насамперед методи, що побудовані на основі діалогу, так як вони відрізняються посиленою увагою до різних аспектів взаємозв'язку людей у ситуації їх зустрічі.

Ключові слова: офіцер-прикордонник, соціально-комунікативна взаємодія, спілкування, гуманітарні дисципліни, діалог, професійна діяльність.

Палагнюк М. Г., Шумовецкая С. П. Гуманитарное знание в системе формирования готовности будущих офицеров-пограничников к социально-коммуникативному взаимодействию / Национальная академия Государственной пограничной службы им. Б. Хмельницкого, Украина, г. Хмельницкий.

В статье с учетом особенностей профессиональной деятельности офицера-пограничника, необходимости достижения слаженности и сплоченности пограничного подразделения раскрыто значение гуманитарного знания для формирования готовности офицера-пограничника в социально-коммуникативного взаимодействия. Авторы доказывают, что изучение гуманитарных позволит будущим специалистам освоить различные модели взаимодействия, способы трансляции социокультурного опыта, сформировать собственный стиль социально-коммуникативной деятельности. Организовать работу по формированию у будущих офицеров-пограничников готовности к социально-коммуникативному взаимодействию авторы предлагают с учетом сущности межличностной коммуникации, ее обусловленности личностными характеристиками участников, их ценностными ориентациями, отношением друг к другу и к миру. Для развития навыков социального взаимодействия и коммуникации авторы предлагают использовать прежде всего методы, построенные на основе диалога, так как они отличаются усиленным вниманием к различным аспектам взаимосвязи людей в ситуации их встречи.

Ключевые слова: офицер-пограничник, социально-коммуникативное взаимодействие, общение, гуманитарные дисциплины, диалог, профессиональная деятельность.

Palahniuk M.H., candidate of pedagogical sciences, Shumovetska S.P. Humanitarian knowledge in the system of readiness forming of the future border guard officers for socio-communicative interaction/ B. Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard Service, Ukraine, Khmelnytsky

The article discloses the importance of humanitarian knowledge in the formation of the readiness of the border guard officer for socio-communicative interaction considering the peculiarities of the professional activity of the border guard officer and the necessity of achieving harmony and cohesion of the border guard division. The author proves that the study of humanitarian disciplines will allow future specialists to master various models of interaction, ways of transmitting of socio-cultural experience, to form their own style of socio-communicative activity. The author offers to organize the work on the formation of readiness of future border guard officers for socio-communicative interaction considering the essence of interpersonal communication, its dependence on the personal characteristics of the participants, their system of values as well as their attitude to each other and to the world. In order to develop social interaction and communication skills, the author suggests to use methods based, in the first place, on a dialogue, as they are distinguished by the heightened attention to various aspects of the interrelation between people in the context of their meeting.

Key words: border guard officer, socio-communicative interaction, communication, humanitarian disciplines, dialogue, professional activity.

Вступ. У процесі професійної діяльності офіцера – керівника органу охорони державного кордону для організації оперативно-службової діяльності важливе значення має підтримання постійної готовності відділу прикордонної служби до дій, організація оперативно-службової діяльності з охорони кордону й управління

силами і засобами при виконанні поставлених завдань. При цьому одним із засобів досягнення злагодженості та згуртованості прикордонного підрозділу є уміння офіцера-прикордонника налагоджувати комунікацію з підлеглими, тобто належний рівень сформованості його готовності до соціально-комунікативної взаємодії. Визначення ефективних шляхів формування зазначеної професійно важливої властивості є актуальним завданням педагогічної науки та загалом системи професійної підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення зазначеної проблеми та на які опирається автор. Окремі шляхи, методи та засоби ефективного формування готовності до соціально-комунікативної взаємодії у представників професій різного типу досліджували Т.Томенко (формування соціально-комунікативної компетентності в професійній підготовці студентів медичного коледжу), Г.М'ясоїд (розвиток комунікативної культури соціальних інспекторів), В.Тернопільська (виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності), Д.Годлевська (формування у студентів – майбутніх соціальних працівників професійної комунікативної компетентності), В.Чернявська (формування комунікативної культури в процесі професійної освіти курсантів морського навчального закладу) та ін.

У системі професійної підготовки офіцерів-прикордонників різні аспекти підготовки до соціально-комунікативної взаємодії засобами іноземної мови розглядали О.Волобуєва, О.Мисечко, В.Назаренко та ін. Управлінський аспект взаємодії командира та підлеглих у процесі військово-професійної діяльності вивчали В.Залож, Ю.Кудінов, О.Матеюк, С.Морозов, О.Сафін, М.Тарнавський Ю.Царьов та ін. Дослідники доводять, що офіцер-прикордонник – це

насамперед людина, підготовлена до взаємодії, це людина культури, здатна поважати себе та інших. Для формування професійної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників дослідники пропонують звертати увагу на їх іншомовну компетентність, розвиток готовності до професійного спілкування та творчих іншомовних здібностей. Однак, незважаючи на низку наукових досліджень, комплексного дослідження особливостей соціально-комунікативної взаємодії офіцерів-прикордонників на сьогодні немає.

Метою статті є розгляд значення гуманітарного знання для формування у майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі готовності до соціально-комунікативної взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. При організації роботи з формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до соціально-комунікативної взаємодії засадничим є урахування сутності міжособистісної комунікації, зокрема її обумовленості особистісними характеристиками учасників, їх цінностями і ставленнями один до одного та до світу. Дослідники, що вивчають проблеми мовної комунікації (Г. Андрєєва, Л. Бацевич, В. Манакін, Л. Орбан-Лембрик, О. Яшенкова та ін.), підкреслюють, що комунікацію між людьми слід розглядати як динамічний процес, який опосередкований їхніми характерами та ставленням до життя і один до одного. На єдність комунікації та особистих властивостей вказує і Л. Орбан-Лембрик, підкреслюючи, що саме «соціально-психологічну природу особистості можна охарактеризувати як певний ступінь єдності комунікації та особистісних властивостей. Ступінь цієї єдності свідчить про певний рівень сформованості комунікативних можливостей особистості» [5, с. 77].

Одним із найважливіших шляхів покращення комунікації представники комунікативної філософії М. Бубер, М. Гайдеггер, Г.-Г. Гадамер, П. Рікер та ін. називають розуміння себе, розуміння світу та свого місця в ньому. Е. Фромм у цьому контексті звертає увагу на важливість неспоживацького ставлення до світу та людей. Учений вважає, що «при існуванні за принципом володіння ставлення до світу виражається у прагненні зробити його об'єктом володіння, в намаганні перетворити все і всіх у свою власність» [12, с. 36]. У процесі соціально-комунікативної взаємодії це виражається у тому, що один з учасників ігнорує точку зору іншого, негативно ставиться до теми бесіди, наполягає на обговоренні тільки власних проблем; така особа намагається домінувати, створює напруженість, часто принижує партнера, нав'язує йому свої теми і проблеми, неухважно слухає.

Відновлення зірваної комунікації, на думку вчених, можливе насамперед через знаходження людиною зв'язку, бачення сенсу в тому, що є чужим і незрозумілим. Л. Орбан-Лембрик щодо цього зазначає, що «готовність людини до повноцінного спілкування є складним багатокомпонентним процесом... головним в якому є формування гуманістичного комунікативного ядра особистості, яке передбачає сприйняття людини як найбільшої цінності» [5, с. 76].

У цьому контексті для розуміння ціннісних аспектів соціальної взаємодії та професійного спілкування важливе значення має потенціал гуманітарних наук. Саме соціальні та культурні знання, як зазначає І. Предборська, визначають відношення між людьми, людиною та світом [10, с. 23]. В. Слободчиков та Є. Ісаєв також підкреслюють, що зміст гуманітарного знання пов'язаний з питаннями сенсу людського існування і що воно передбачає перехід від факту до сенсу, від речі до цінності, від пояснення до розуміння. Гуманітарне

пізнання, на думку дослідників, можна трактувати як ціннісно-сміслові освоєння людського буття, як єдність істини і цінності, факту та смислу, суцього і належного [7, с. 88]. П. Грицаєнко також доводить, що сенс гуманітарної освіти якраз і полягає у передачі, трансляції такого виду знань, який необхідний для розуміння та узгодження взаємодії людини з людиною [3, с. 9]. Можна стверджувати, що значення гуманітарної освіти обумовлене також тим, що фахівець є не тільки носієм професійних знань і навичок, а особистістю, яка володіє необхідними людськими якостями і перебуває у взаємодії з іншими людьми.

Загалом дослідники [3; 7; 9] одностайні, що технічні науки допомагають людині краще орієнтуватися у технічній стороні життя, краще та комфортніше його облаштовувати, але аж ніяк не можуть допомогти відчувати справжню повноту життя. Саме гуманітарне знання дає можливість орієнтуватися в світі, в смислі того, що відбувається, допомагає зрозуміти, для чого людина живе та взаємодіє. Це пов'язано з тим, що гуманітарне знання передбачає аналіз мотивів і ціннісно-сміслових параметрів людського буття. Предмет гуманітарного знання – це поняття «сенс» і «цінність», які є передумовою для розуміння людського буття. У гуманітарних науках основна увага спрямована на особистість, її радості і нещастя, на її реакцію на добро і зло.

Гуманітарні знання – це можливість орієнтуватися у світі: у цих знаннях міститься в явній або неявній формі нарація, певна історія-повчання, розповідь, що моделює основні типи поведінки людини, основні цінності, основні системи відчуження [1, с. 158]. Саме гуманітарні дисципліни допомагають ознайомити майбутніх фахівців з різними варіантами відповідей на фундаментальні проблеми буття.

Зокрема, філософія дає первинні уявлення про світ, про суспільство, про людей, допомагає знайти відповідь на вічні питання про життя, смерть, любов та інші питання, вкрай важливі для будь-якої людини. Мета соціально-політичного і правового блоку – розвиток правосвідомості молодих людей під кутом зору демократичних цінностей, ідей громадянського суспільства та правової держави, принципів толерантності та ненасильства у суспільному та політичному житті, нерозривної єдності свободи і відповідальності громадянина, поваги до духу і букві закону. У свою чергу історія та культурологія допомагають усвідомити та прийняти ідею багатоваріантності історичного розвитку суспільства й різноманіття культур. У результаті діалогічної взаємодії між сучасним та майбутнім, як зазначає С. Ганаба, молодь долучається до системи вічних загальнолюдських цінностей, світобачень, норм, які в умовах сучасного буття допомагають побачити нові смисли та значення [2, с. 13]. Дисципліни мовознавчого циклу дозволяють через мовні картини формувати світогляд особистості, відповідний тип мовної та комунікативної поведінки. Значення цього циклу також обумовлене розвитком інформаційних телекомунікацій, розширенням культурної вербальної комунікації та необхідністю взаємодіяти у полікультурному світі. Психологія дозволяє зрозуміти, яким є внутрішній світ людини, як він може взаємодіяти з іншими людьми і з якими типами особистостей доведеться зіткнутися в професійному та повсякденному житті. Соціологія допомагає вивчити особливості людини в контексті суспільства, взаємозв'язку між людьми, групами людей, культурами, суспільством і людьми. Загалом усі гуманітарні науки допомагають краще пізнати внутрішній світ людини, суспільство, зв'язки між ними, історію цих зв'язків, культуру людей і суспільства.

Отже, гуманітарні дисципліни звертають увагу насамперед на людину, її роль в історії та суспільстві, на її внутрішню природу. Гуманітарне знання – це знання ціннісно-сміслове, воно допомагає людині розуміти зв'язки в історії, суспільстві та особистому житті, тобто краще його розуміти. Загалом значення гуманістичної складової у системі професійної підготовки у наш час полягає у тому, що воно допомагає більш якісно підготувати молоде покоління до життя, до взаємодії з іншими людьми. Неоціненним є потенціал гуманітарних дисциплін щодо формування у майбутніх фахівців ціннісних орієнтацій, визначення відносин між людьми, між людиною і світом.

Неоціненний потенціал гуманітарного знання підтверджується також реаліями сьогодення. Безумовно, Збройні сили та Державна прикордонна служба потребують професіоналів своєї справи, фахівців, обізнаних з тонкощами воєнного ремесла, новітніми зразками озброєння і техніки. Але у такому випадку ніколи не можна ототожнювати військового професіонала тільки з військовою майстерністю. Історії відомі випадки, коли військовий фахівець ставав умілим злочинцем через те, що йому були невідомі такі поняття, як патріотизм, вірність своєму народу та військовій присязі. Зокрема, щодо патріотизму В. Сухомлинський зазначав, що він «проникає в усе, що пізнає, уміє, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина. Особливо сильно і яскраво патріотичні почуття і переконання виражаються в силі духу, у волі людській тоді, коли Батьківщина в небезпеці, в годину найтяжчих випробувань» [8, с. 131].

Належне розуміння того, кому офіцер служить, для чого йому держава довірила зброю, можна сформувані тільки засобами та потенціалом гуманітарних дисциплін. Саме вивчення гуманітарних дисциплін у вищому навчальному закладі є базовою щодо професійної підготовки, так як сприяє розвитку особистості, набуття

необхідних інтелектуальних якостей, формуванню культурної толерантності та загальнолюдської етики.

Для розвитку навичок соціальної взаємодії та комунікації учені пропонують використовувати насамперед методи, що побудовані на основі діалогу. Значення діалогу як екзистенційної необхідності свого часу розкрив Ф. Прокопович, який стверджував, що красномовство лежить в основі всіх вільних мистецтв, а риторика є «володаркою та імператрицею умів. Їй багато чим зобов'язана навіть сама дослідниця речей – філософія, яка потребує сприяння і допомоги красномовства. Якби вона їх не мала, то не змогла б вийти на денне світло, а замикалася у вузьких межах розуму однієї людини. Бо чим би нам допоміг розум, коли б ми не мали змоги висловлювати наші думки» [4, с. 653–654].

Сучасні дослідники також одностайні щодо значення діалогу у людському житті. С. Ганаба щодо цього вказує на діалогову природу людського буття: «Поза діалогом людина не існує свідомо; позбавлена взаємодії з іншими людьми, вона перетворюється на закриту уніфіковану одиницю... Відмежування та ізолювання людини від реалій світу зумовлює її деградацію і, врешті-решт, веде до загибелі її індивідуальності [2, с. 81]. П. Фрейре також зазначає, що діалог є способом, за допомогою якого люди досягають значення як людські істоти, тому що «ніхто не може сказати правдивого, справжнього слова сам один», «людське існування здійснюється не в мовчанні, а у слові, в роботі, у дії та роздумах» [11, с. 70]. Для того щоб діалог відбувся, як вважає П. Фрейре, його учасники повинні відрізнитися глибокою любов'ю до світу та людей: «любов є одночасно основою для діалогу й самим діалогом, вона не може існувати в стосунках домінування» [11, с. 71–72].

У вітчизняній дидактиці використовуються різні діалогові технології. На основі діалогу, як зазначає С. Сисоева, побудовано такі інтерактивні форми і методи, як евристичні бесіди, презентації, дискусії, метод «мозкового штурму», метод «круглого столу», метод «ділової гри», ділові ігри, навчальні тренінги, колективні вирішення творчих завдань, кейс-метод, практичні групові й індивідуальні вправи, обговорення відеозаписів тощо [6, с. 39]. Діалогічні методи відрізняються посиленою увагою до різних аспектів взаємозв'язку людей у ситуації їх зустрічі. Зокрема, С. Сисоева вважає, що вони є системою діяльності, яка пов'язана зі створенням комунікативного середовища при вирішенні навчально-пізнавальних завдань, розширенню простору співробітництва на рівні «викладач – учень», «учень – автор», «викладач – автор» [6, с. 175].

У спільному процесі пізнання курсанти мають можливість здобувати знання в спільній діяльності через діалог, полілог між собою та з викладачем. У такій взаємодії вони обмінюються інформацією, моделюють ситуації, спільно вирішують проблеми, оцінюють дії колег і свою поведінку. За таких умов діалог допомагає знайти спільні рішення, досягти взаєморозуміння при вирішенні конфліктних ситуацій. Загалом значення діалогу полягає в тому, що він дозволяє виявляти виважене і водночас поважливе ставлення до іншої людини, до її світогляду і цінностей. Діалогічне спілкування стає партнерською взаємодією, що допомагає узгодити й об'єднати зусилля для налагодження відносин і досягнення загального результату. Загалом можна стверджувати, що за відповідної організації навчальної роботи діалог може стати провідним фактором формування соціально-комунікативних умінь у майбутніх фахівців.

Висновки. Для формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до соціально-комунікативної взаємодії важливе

значення має організація процесу професійної підготовки на соціокультурних засадах, з посиленням уваги до гуманітарної складової, так як саме соціокультурні знання визначають відносини між людьми та світом. Вивчення гуманітарних дозволяє майбутнім фахівцям освоїти різні моделі взаємодії, способи трансляції соціокультурного досвіду, сформуванати власний стиль соціально-комунікативної діяльності та ін. Гуманітарні дисципліни допомагають формувати у майбутніх офіцерів-прикордонників особливе ставлення до дійсності й професійної діяльності, належне розуміння свого місця у світі, цінності та орієнтири, необхідні для належної соціально-комунікативної взаємодії. Осмислення майбутнім офіцером-прикордонником своєї природи й сутності, змісту буття, щастя необхідне для вироблення міцної моральної основи, чіткої життєвої позиції, забезпечення моральної й психологічної стійкості при вирішенні складних особистісних та професійних завдань.

Перспективами подальших наукових розвідок є характеристика діагностичного інструментарію для визначення стану сформованості соціально-комунікативної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників.

Література:

1. Бурлачук В. Традиція, ритуал, свято як система соціального відчуття / В. Бурлачук // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2002. – № 2. – С. 147–159.
2. Ганаба С.О. *Історична освіта у методологічному фокусі інтерсуб'єктивності: монографія* / Світлана Ганаба. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 152 с.

3. Грицаєнко П.М. Гуманітарна освіта: сутність та особливості прояву (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / П.М. Грицаєнко; Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 17 с.
4. Литвинов В.Д. Риторика і поетика / Історія української культури. У п'яти томах. Т. 3. Українська культура другої половини XVII– XVIII століть. – Київ: Наукова думка, 2003. – С. 652–669.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: навч. посіб. / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 448 с. – (Альма-матер).
6. Сисоєва С.О. Інтерактивні технології навчання дорослих: навч.-метод. посіб. / С.О. Сисоєва. – К.: ЕКМО, 2011. – 320 с.
7. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъектности. Учебное пособие для вузов / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384с.
8. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори: в 5 т. – К.: Рад. шк, 1976. – Т. 1. – 654 с.
9. Тарасов Б.Н. Значение гуманитарного знания в современном образовательном процессе [Електронний ресурс] / Б. Н. Тарасов. – Режим доступу: http://www.zpu-journal.ru/zpu/2007_4/Tarasov/7.pdf
10. Філософські абрисы сучасної освіти: монографія / авт. кол. І. Предборська, Г. Вишинська, В. Гайденко, Г. Гамрецька та ін.; за заг. ред. І. Предборської. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 226 с.
11. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре: пер. з англ. – К.: Юніверс, 2003. – 168 с.

12. Фромм Е. *Мати чи бути?* / Еріх Фромм; пер. з англ. – К.: Укр. письм., 2010. – 222 с. – (Світло світогляду).

References:

1. Burlachuk V. *Tradytsiya, rytual, svyato yak systema sotsial'noho vidchuvannya* / V. Burlachuk // *Sotsiolohiya: teoriya, metody, marketynh.* – 2002. – № 2. – S. 147–159.
2. Hanaba S.O. *Istorychna osvita u metodolohichnomu fokusi intersub'yektyvnosti: monohrafiya* / Svitlana Hanaba. – Kam"yanets'-Podil's'kyy: Kam"yanets'-Podil's'kyy natsional'nyy universytet imeni Ivana Ohiyenka, 2010. – 152 s.
3. Hrytsayenko P. M. *Humanitarna osvita: sutnist' ta osoblyvosti proyavu (sotsial'no-filosofs'kyy analiz): avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.03* / P. M. Hrytsayenko; Kyiv: nats. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2009. – 17 s.
4. Lytvynov V.D. *Rytoryka i poetyka* / *Istoriya ukrayins'koyi kul'tury. U p'yaty tomakh. T. 3. Ukrayins'ka kul'tura druhoyi polovyny XVII– XVIII stolit'.* – Kyiv: Naukova dumka, 2003. – S. 652–669.
5. Orban-Lembryk L.E. *Sotsial'na psykholohiya: navch. posib.* / L.E. Orban-Lembryk. – K.: Akademvydav, 2005. – 448 s. – (Al'ma-mater).
6. Sysoyeva S. O. *Interaktyvni tekhnolohiyi navchannya doroslykh: navch.-metod. posib.* / S.O. Sysoyeva. – K. : EKMO, 2011. – 320 s.
7. Slobodchykov V.Y. *Osnovy psykholohycheskoy antropolohyy. Psykholohyya cheloveka: Vvedenye v psykholohyyu sub'yektnosty. Uchebnoe posobie dlya vuzov* / V.Y. Slobodchykov, E.Y. Ysaev. – M.: Shkola-Press, 1995. – 384 s.
8. Sukhomlyns'kyy V.O. *Problemy vykhovannya vsebichno rozvynenoyi osobystosti* / V.O. Sukhomlyns'kyy // *Vybr. tvory: v 5 t.* – K.: Rad. shk, 1976. – T. 1. – 654 s.

9. Tarasov B.N. *Znachenye humanytarnoho znanyya v sovremennom obrazovatel'nom protsesse [Elektronnyy resurs] / B.N. Tarasov. – Rezhym dostupu: http://www.zpu-journal.ru/zpu/2007_4/Tarasov/7.pdf*
10. *Filosofs'ki abrysy suchasnoyi osvity: monohrafiya / avt. kol. I. Predbors'ka, H. Vyshyns'ka, V. Haydenko, H. Hamrets'ka ta in.; za zah. red. I. Predbors'koyi. – Sumy: VTD «Universytet-s'ka knyha», 2006. – 226 s.*
11. *Freyre P. Pedagogika pryhnohlenykh / P. Freyre: per. z anhl. – K.: Yunivers, 2003. – 168 s.*
12. *Fromm E. Maty chy buty? / Erikh Fromm; per. z anhl. – K.: Ukr. pys'm., 2010. – 222 s. – (Svitlo svitohlyadu).*